

STRANIČNI POSTAV U *DRUGOME NOVLJANSKOM BREVIJARU*: VIZUALNA ORGANIZACIJA TEKSTA U KASNOSREDNJOVJEKOVNIM HRVATSKOGLAGOLJIČNIM LITURGIJSKIM KODEKSIMA

Zrinka VITKOVIĆ

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Knjižnica
Strossmayerov trg 14, 10 000 Zagreb
zrinka@hazu.hr

U svrhu istraživanja odnosa elemenata vizualne organizacije teksta na stranicama kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičnih liturgijskih kodeksa različitih dimenzija u radu su uspoređeni rezultati analize straničnoga postava u trima različitim kodeksima. Konkretno, analizirali smo Drugi novljanski brevijar (1495.), koji je velikoga folio formata i namijenjen je skupnoj molitvi, sanktoral Drugoga beramskog brevijara (15. st.), koji je manjega folio formata i također namijenjen zajedničkoj molitvi te Mavrov brevijar (1460.), koji je manjega oktav formata i namijenjen je osobnoj upotrebi. Analiza je uključivala liniranje, tekstno polje, stupce, retke, međustupčani razmak, margine i iluminacije.

KLJUČNE RIJEČI: *Drugi beramski brevijar; Drugi novljanski brevijar; hrvatskoglagoljični liturgijski kodeksi; Mavrov brevijar; stranični postav; vizualna organizacija teksta*

Uvodno o metodološkome pristupu

Osnovna dvodimenzionalna smještajna jedinica teksta u kodeksu je stranica, koja je u najširi prostorni okvir teksta koji čitatelj može obuhvatiti pogledom. U srednjem vijeku stranični postav, koji se određivao već u fazi samoga planiranja kodeksa, obuhvaćao je raspoređivanje teksta, iluminacija i praznina na stranici s ciljem postizanja uravnotežena izgleda.¹ Kodikološkim opisom *Drugoga novljanskog brevijara* (1495.), plenarnoga bre-

¹ Mateo ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Zagreb, 2007., str. 244.

vijara koji je glagoljicom na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku prepisan za redovnike pavlinskoga samostana Blažene Djevice Marije na Ospu u Novome Vinodolskom, definirane su glavne sastavnice vizualne organizacije teksta na njegovim stranicama: liniranje, tekstno polje, stupci, redci, međustupčani razmak, margine te iluminacije.² Kodikološkom analizom obuhvaćen je pritom reprezentativni tekstni uzorak, odnosno sanktoral *Drugoga novljanskog brevijara* (f. 382-500, 118 od ukupno 500 folija, odnosno 472 od ukupno 2000 stupaca cjelovita teksta kodeksa), dijelom njegov izvornik, a dijelom digitalizirani materijal.³ U komparativnome dijelu istraživanja, radi utvrđivanja odnosa elemenata vizualne organizacije teksta na stranicama kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičnih kodeksa različitih dimenzija,⁴ rezultati kodikološke analize *Drugoga novljanskog brevijara*,

² Rad predstavlja doradene rezultate istraživanja provedena za potrebe autoričine doktorske disertacije (Zrinka VITKOVIĆ, *Kulturološko-tekstne značajke Drugoga novljanskog brevijara na primjeru njegova sanktorala*, doktorska disertacija obranjena na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, 2021., str. 138–144, 186–200). Dosadašnja saznanja o vizualnoj organizaciji teksta (podloga na kojoj je tekst pisan, format kodeksa, označavanje sveščića, uvez kodeksa, folijacija, zapisi te pashalna tablica) u *Drugome novljanskom brevijaru* vidi u: Ivan MILČETIĆ, »Hrvatska glagolska bibliografija: I. dio: opisi rukopisâ«, *Starine*, br. 33, Zagreb, 1911., str. 62–65; Marija PANTELIĆ, »Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa«, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, br. 25–26, Zagreb, 1976., str. 276; *II. Novljanski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495.* (ur. Marija PANTELIĆ, Anica NAZOR), Zagreb, 1977., str. 12–36; Anica NAZOR, »Glagoljski rukopisi s vinodolskog područja«, *Novljanski zbornik*, br. 3, 1995., str. 43; Anica NAZOR, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: »Ja slovo znajući govorim...«*, Zagreb, 2008., str. 46–47; Marija PANTELIĆ, »Kalendar II. Novljanskog brevijara iz 1495.«, *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje* (ur. Petar BAŠIĆ), Zagreb, 2013., str. 640–685; Marijana TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, Zagreb, 2014., str. 162–187; Marijana BORIĆ, »Komputski rukopisi Istre i Kvarnera«, *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture: pasionska baština Istre i Kvarnera, Pazin 2014.: zbornik radova X. međunarodnog znanstvenog simpozija* (ur. Jozo ČIKEŠ), Zagreb, 2016., str. 46–47; Z. VITKOVIĆ, *Kulturološko-tekstne značajke Drugoga novljanskog brevijara*, str. 108–136; Zrinka VITKOVIĆ, »Glagoljički zapisi u Drugom novljanskom brevijaru (1495.): izvori za kasnosrednjovjekovnu kulturno-crkvenu povijest«, *Obnovljeni život*, god. 77, br. 4, Zagreb, 2022., str. 495–506; Zrinka VITKOVIĆ, »Kodikološki opis Drugoga novljanskoga brevijara (1495.): povijest kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičkih liturgijskih kodeksa«, *Obnovljeni život*, god. 78, br. 2, Zagreb, 2023., str. 169–180. O poznatome zapisu spomeničkoga karaktera iz *Drugoga novljanskog brevijara*, tzv. Zapisu popa Martinca, vidi u: Ivan KUKULJEVIĆ–SANCINSKI (ur.), *Listine hrvatske: Acta Croatica: od 1100. do 1599.*, Zagreb, 1863., str. 156 (glagoljički prijepis teksta); Đuro ŠURMIN (ur.), *Hrvatski spomenici: Acta Croatica*, Zagreb, 1898., str. 378–379 (ćirilčka transliteracija teksta); Vjekoslav ŠTEFANIĆ (pr.), *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Zagreb, 1969., str. 82–84 (transkripcija teksta); *II. Novljanski brevijar* (ur. Marija PANTELIĆ, Anica NAZOR), str. 31–33 (latinička transliteracija teksta); Rafo BOGIŠIĆ, »Krbavska katastrofa 1493. i rađanje hrvatske proze«, *Forum: mjesečnik razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. 32, br. 7–9, Zagreb, 1993., str. 407–413; Antonija ZARADIJA–KIŠ, »Le drame de Krbava dans le Bréviaire de 1495«, *Slavica Gandensia*, Zagreb, 2001., br. 28, str. 247–255 (prijevod na francuski jezik); Anđelko MIJATOVIĆ, *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine*, Zagreb, 2005., str. 118–120 (transkripcija teksta); Gordana ČUPKOVIĆ, »Zapis popa Martinca kao spomenik književnoga djelovanja«, *Umjetnost riječi*, god. 53, br. 1–2, Zagreb, 2009., str. 1–27; Stjepan DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb, 2012., str. 265–266 (usporedo latinička transliteracija teksta i njegov prijevod na suvremeni hrvatski jezik); *Hrvatske glagoljične i ćirilčne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.*, (ur. Stjepan IVŠIĆ, Josip BRATULIĆ), Zagreb, 2017., str. 322–323 (transkripcija teksta).

³ Digitalizaciju sanktorala *Drugoga novljanskog brevijara* provela je autorica tijekom inicijalne kodikološke analize kodeksa 2013. godine u Župnome uredu u Novome Vinodolskom.

⁴ Format kodeksa bio je uvjetovan njegovom namjenom. Kodeks maloga formata trebao je biti tanji i lakši kako bi se mogao držati u rukama za vrijeme čitanja, dok je kodeks velikoga formata bio deblji i teži, a tekst iz njega mogao se čitati jedino ako je bio položen na čvrstu podlogu (Jan TSCHICHOLD, *Ausgewählte Aufsätze über Fragen der Gestalt des Buches und der Typographie*, Basel, 1975., str. 45, 50; Jan TSCHICHOLD, *The form of the book: essays on the morality of good design*, London, 1992., str. 35, 40). Među crkvenim knjigama velikoga formata bile su one kojima su svećenici ili redovnici koristili u bogoslužju: brevijari za svećanu molitvu časova u koru (kakvima pripadaju *Drugi novljanski brevijar* i *Drugi beramski brevijar*),

većega folio formata (36 x 26 cm), namijenjena skupnoj molitvi, uspoređeni su s rezultatima analize straničnoga postava u sanktoralima *Drugoga beramskog brevijara* (15. st.),⁵ manjega folio formata (30 x 21 cm),⁶ također namijenjena zajedničkoj molitvi, te *Mavrova brevijara* (1460.),⁷ manjega oktav formata (16 x 11,7 cm).⁸ Analiza iluminacija u *Drugome*

antifonari (zbirke liturgijskih napjeva) i graduali (misni antifonari) za koralno pjevanje te misali. Stavljali su ih na posebne stalke oko kojih su se okupljali da bi istodobno čitali note i liturgijski tekst. Mali formati bili su rezervirani za molitvenike, psaltire, rituale (obrednike), konfesionalne (priručnike za ispovijedanje), zbirke propovijedi i brevijare priređene ne za skupno čitanje već za osobnu upotrebu (Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest u Hrvata. Knjiga 1. Srednji vijek (od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*, Zagreb, 2004., str. 148). Upravo takav bio je i »putni« *Mavrov brevijar*, koji je popu Mavru zbog svoje prenosivosti olakšao ne samo dnevnu molitvu u koru vrbničkoga kaptola nego i misijski pohod u Konavlima (Marija PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460.«, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, br. 15–16, Zagreb, 1965, str. 102–103). Ovisno o željenome formatu arci pergamene presavijani su jednom ili više puta pa su prema tome i dobili nazive: folio (jednom presavijen arak, cca 35 x 25 cm), kvart (4°, četvrtina, dvaput presavijeni arak, cca 27 x 18 cm) te oktav (8°, osmina, triput presavijeni arak, cca 18,8 x 13,5 cm) (Mateo ŽAGAR, *Grafoingvistika srednjovjekovnih tekstova*, str. 210–211, 259; Marijana TOMIĆ, *Hrvatskogljaljski brevijari*, str. 172; Raymond CLEMENS, Timothy GRAHAM, *Introduction to manuscript studies*, London, 2007., str. 265). Preciznija određenja formata knjiga u kodikološkim opisima te o njihovim odstupanjima zbog mogućih razlika u veličini cjelovite pergamene prije njezina presavijanja vidi u: Mateo ŽAGAR, *Uvod u glagoljsku paleografiju I: (X. i XI. st.)*, Zagreb, 2013., str. 217).

⁵ Za razliku od potpuna *Drugoga novljanskog brevijara* (temporal, kalendar, psaltir, služba za mrtve, komunal, služba Blažene Djevice Marije, sanktoral), čijih je 500 folija uvezano u jedne korice, *Drugi beramski brevijar* nije potpun i podijeljen je u dva sveska: temporal (264 folija) i sanktoral (176 folija) (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Ljubljani (NUK), sign. Ms 163). Kodikološka analiza sanktorala *Drugoga beramskog brevijara* provedena je na njegovu faksimilnu izdanju (*Drugi beramski brevijar. Hrvatskogljaljski brevijar 15. stoljeća. 2. dio. Faksimil*, sv. 1, (ur. Milan MIHALJEVIĆ), Zagreb, 2019.). Digitalna inačica njegova izvornika dostupna je na portalu Glagoljica.hr (<https://glagoljica.hr/?rukopisi=i&id=19407>) te u Digitalnim zbirnama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<https://digitalna.nsk.hr/rukopisnagrada/?pr=i&id=19407>).

⁶ Sanktoral *Drugoga beramskog brevijara* pripada kodeksima velikoga formata, ali je kodikološki preciznije opisan kao rukopisna knjiga »koja se sastoji od 176 pergamskih listova maloga folio formata« (*Drugi beramski brevijar. Hrvatskogljaljski brevijar 15. stoljeća. 2. dio. Transliteracija*, sv. 2 (ur. Milan MIHALJEVIĆ), Zagreb, 2019., str. 5).

⁷ Prepisivanje *Mavrova brevijara* završio je dakon Blaž Baromić 1460. godine za vrbničkoga popa Mavra. Kodeks pripada potpunim glagoljičkim rukopisnim brevijarima maloga formata namijenjenim osobnoj upotrebi (Marija PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra«, str. 95–102). Kodikološka analiza odabrana brevijara provedena je na njegovoj digitalnoj inačici (URN:NBN: urn:nbn:hr:238:029658) dostupnoj na portalu Glagoljica.hr (<https://glagoljica.hr/?rukopisi=i&id=16161>) te Digitalnim zbirnama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=16161>).

⁸ U ovome radu analiza liniranja, tekstnih polja, stupaca, redaka, međustupčanoga razmaka i margina u *Drugome novljanskom* i *Mavrovu brevijaru* dopunjena je rezultatima istraživanja Marijane Tomić, koja je istraživala organizaciju teksta u sanktoralima dvaju rukopisnih (*Mavrov* i *Drugi novljanski*) i dvaju tiskanih (*Baromićev* i *Brozićev*) brevijara, proučavajući straničnu organizaciju njihovih tekstova na razmeđu pisane i tiskane tradicije. Pri tome je eksperimentalno primijenila informacijsku tehnologiju, konkretno DocMark (*Document Marker*), računalni program razvijen na Fakultetu strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Zagrebu, u suvremenim paleografskim, kodikološkim, bibliografskim, povijesnim i tipografskim istraživanjima stare i rijetke građe u baštinskim institucijama. Navedene brevijare odabrala je jer do tada nije bila provedena sustavna analiza organizacije njihovih tekstova. Suočena s opsežnošću brevijara, Tomić je primijenila označavanje i mjerenje teksta primjenom novih tehnologija na jednome reprezentativnom dvostraničju svakoga od brevijara. Usporedbom rezultata dobila je podatke o tome u kojoj su mjeri elemente pisarske prakse u rukopisnim glagoljičnim brevijarima naslijedila prva tiskana glagoljična izdanja te o tome što podrazumijeva nova praksa korištenja sredstava organizacije teksta (M. TOMIĆ, *Hrvatskogljaljski brevijari*, str. 284, 290–292). U analizi liniranja, tekstnih polja, stupaca, redaka, međustupčanoga razmaka i margina u *Drugome beramskom brevijaru* uvaženi su rezultati istraživanja Matea Žagara (Mateo ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, *Studije o Drugome beramskom brevijaru* (ur. Milan MIHALJEVIĆ, Andrea RADOŠEVIĆ), Zagreb, 2021., str. 13–76).

novljanskom brevijaru te *Mavrovu brevijaru*, poglavito inicijala i minijatura, provedena je po principu »totalnoga pristupa«, što znači da je uzeto u obzir svako ukrašeno slovo u tekstu.⁹ Obuhvaćene su dvije opisne odrednice odlučujuće za prikaz vizualne organizacije teksta na stanicama odabranih brevijara: kodikološka (veličina inicijala ili minijatura u odnosu na preostali tekst) i umjetnička (podjela na tri osnovna tipa glagoljičnih inicijala: *litterae historiatæ*, *litterae florissæ* i *litterae feriales*),¹⁰ ali bez detaljnih likovnih opisa.

1. Liniranje

Uravnoteženost stranice u kodeksu postizala se procesom liniranja, pri čemu su raspoređivani tekstno polje, stupci, redci, međustupčani razmak i margine. Najčešće su pisari linije urezivali šilom, dok su kod mlađih tekstova crtovlje upisivali perom (tinta) ili olovnim pisaljka (olovni trag). Da bi se linije, okomite za stupce i vodoravne za retke, što preciznije uredile uz pomoć ravnala, pisari su šilom ili nožićem ubadali rupice (punkturali)¹¹ na marginama većega broja listova odjednom. Kod mnogih srednjovjekovnih kodeksa vidljivi su tragovi liniranja i punktuiranja, no kod nekih je zbog obrezivanja vanjskih margina trag punktuiranja u potpunosti izgubljen.¹²

⁹ Sustavna analiza iluminacija u *Mavrovu brevijaru* i *Drugome novljanskom brevijaru* dosad nije provedena. Marija Pantelić tek sumarno opisuje inicijale u *Mavrovu brevijaru* (M. PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra«, str. 95), a s Anicom Nazor daje kraće opise inicijala i u *Drugome novljanskom brevijaru*, u uvodnoj studiji njegova fototipskoga izdanja (*II. Novljanski brevijar*, ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR, str. 14–15). Znanja o iluminiranju sanktorala *Drugoga beramskog brevijara* preuzeta su iz sveobuhvatne analize koju je provela Ljiljana Mokrović, također po principu »totalnoga pristupa«, služeći se računalnom bazom *Minijature*, tekstno-slikovnom bazom podataka osmišljena za pretraživanje i digitalizaciju iluminacija hrvatskoglagoljičnih rukopisa. Ta je analiza ostvarena u suradnji s timom znanstvenika iz Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljštvo pri Staroslavenskome institutu. Njihov rad uključivao je digitalizaciju spomenutoga brevijara, transliteraciju izvornika te provođenje interdisciplinarnih istraživanja u području povijesti, jezikoslovlja, paleografije, tekstologije, povijesti književnosti i liturgike. Mokrović ističe da su dosad objavljeni samo kratki, sumarni opisi iluminacija *Drugoga beramskog brevijara* (I. MILČETIĆ, »Hrvatska glagolska bibliografija«, str. 65–69; Francè STELE, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana, 1960., str. 93–94; Branko FUČIĆ, »Glagoljski rukopisi«, *Minijatura u Jugoslaviji: [katalog]: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, april – juni 1964.* (ur. Zdenka MUNK), Zagreb, 1964., str. 25–32, 297–299) te da je o temi nešto više pisala tek Nataša Golob (Nataša GOLOB, *Manuscripta: knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani: [katalog]: Narodna galerija, 7. september – 7. november 2010.*, Ljubljana, 2010., str. 194–219) (Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 77–78).

¹⁰ Anđelko Badurina, jedan od najmjerodavnijih istraživača latinične i glagoljične iluminacije, u svojim analizama umjetničkoga repertoara u glagoljičnim kodeksima koristio se podjelom inicijala na *litterae historiatæ*, *litterae dominicales*, *litterae feriales* a rjeđe i *litterae arabescatae* (Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 109). Takvu podjelu primjenjuje i Ivan Ferencak u opisima iluminacija *Drugoga vrbničkoga misala*, ali za inicijale tipa *litterae dominicales* upotrebljava izraz *litterae florissæ* (usp. Ivan FERENČAK, »Iluminacije *Drugoga vrbničkoga brevijara*«, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, br. 63, Zagreb, 1965., str. 28). Usp. s metodološkim pristupom u istraživanju fonda inicijala *Drugoga beramskog brevijara* (Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 80–84).

¹¹ Rupice od punktuiranja, vidljive u sačuvanim kodeksima, nazivaju se »kodikološkom punktuacijom« (M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 221–222). Više informacija o punktuiranju može se pogledati u opsežnome kodikološkom istraživanju provedenu na deset svezaka bogato ilustriranih rukopisnih graduala (1533.), velikoga formata, koji se čuvaju u katedrali u Valletti na Malti: Theresa ZAMMIT LUPI, *Cantate Domino: early choir books for the knights in Malta*, Valletta, 2011., str. 41–46.

¹² R. CLEMENS, T. GRAHAM, *Introduction to manuscript studies*, str. 15–17; M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 221–222.

Drugi novljanski brevijar ima vidljivo liniranje, što ukazuje na to da su njegovi pisari prije upisivanja teksta linije ucrtavali za oba stupca i retke.¹³ Uočljivo je da su linije za retke bilježene duž širine cijeloga tekstnog polja, što znači i kroz međustupčani razmak (f. 396r). Nema tragova punktuiranja jer su očigledno obrezivanjem odstranjene i rupice na marginama pergamentskih listova. Ucrtane linije za oba stupca vidljive su i kod *Drugoga beramskog brevijara* te *Mavrova brevijara*. Međutim, linije redaka lijevoga i desnoga stupca kod *Mavrova brevijara* nisu spojene kroz međustupčani razmak, kako je uočeno kod *Drugoga novljanskog brevijara* i *Drugoga beramskog brevijara*. Punktuiranje je, međutim, uočljivo samo u *Drugome beramskom brevijaru*, osobito na listovima triju svešćića od f. 56 do f. 87. Rupice od punktuiranja nisu uklonjene obrezivanjem, što je očito na zastarjelome pergamentskom dvolistu s odlomkom apokrifne legende o sv. Tekli iz nepoznata kodeksa iz 13. stoljeća (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. Fragm. glag. 4). Ivan Kukuljević pronašao je taj dvolist zalijepljen na koricama najvjerojatnije *Drugoga novljanskog brevijara* kao učvršćenje uveza samoga kodeksa.¹⁴

2. Tekstno polje, stupci i redci

Preglednost, a posljedično tomu i čitljivost stranica srednjovjekovnih kodeksa često su bili usklađeni s precizno određenim geometrijskim proporcijama, najčešće mjerom tzv. »zlatnoga reza«,¹⁵ pravilom koje se tijekom srednjega vijeka primjenjivalo u slikarstvu, kiparstvu, arhitekturi pa i u straničnome postavu rukopisnih i tiskanih knjiga.¹⁶ Prema »tajnome kanonu straničnoga postava«, kakvoga je rekonstruirao Jan Tschichold izmjerivši veliki broj srednjovjekovnih rukopisa, proporcije stranice bile su u omjeru 2 : 3, odnosno širina stranice u odnosu na visinu. Kada su u pitanju proporcije tekstnoga polja, često je visina bila usklađena sa širinom stranice, dok je širina obično bila polovica visine stranice.¹⁷ U *Drugome beramskom brevijaru* i *Mavrovu brevijaru*, visina tekstnoga polja i stupaca odgovara širini stranice, a i širina tekstnih polja određena je polovicom visine stranice. Međutim, djelomičan odmak od zadanih pravila uočen je u *Drugome novljanskom brevijaru*. Iako je visina tekstnoga polja usklađena sa širinom stranice, njegova širina tek bez međustupčanoga razmaka odgovara polovici visine stranice toga brevijara. Navedeno odstupanje pripisano je slobodi pisara koji su stranice linirali, što nije značajno narušilo uobičajene principe.¹⁸ Navedenim postupkom oba stupca na stranici neznatno su proširena, iz čega se može zaključiti da je takva organizacijska odluka vjerojatno bila posljedica

¹³ Usp. M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 223.

¹⁴ Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio I. Uvod, Biblija, apokrifi i legende, liturgijski tekstovi, egzorcizmi i zapisi, molitvenici, teologija, crkveni govori (homiletika), pjesme*, Zagreb, 1969., str. 43–44.

¹⁵ »Zlatni rez« (lat. *sectio aurea*) kompozicijski je matematički zakon u kojem se manji dio prema većem odnosi kao veći dio prema cjelini (ukupnome zbroju manjega i većega), formulom izraženo: $a : b = b : (a + b)$. Frane PARO, *Nevidljiva tipografija*, Zagreb, 2012., str. 146.

¹⁶ M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 218.

¹⁷ J. TSCHICHOLD, *Ausgewählte Aufsätze*, str. 54; J. TSCHICHOLD, *The form of the book*, str. 44; M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 218.

¹⁸ Usp. M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 244–245.

nastojanja pisara toga brevijara da maksimalno iskoriste prostor za pisanje na skupocjenoj pergamentnoj podlozi.

Na stranicama *Drugoga novljanskoga brevijara* tekst je organiziran u dva stupca¹⁹ veličine 26 x 9 cm, koji imaju većinom po 36 redaka. U njegovu sanktoralu izuzetak predstavljaju ukupno 63 stupca: 15 stupaca koji imaju 35 redaka (f. 359a, 421cd, 438cd, 447ab, 449b, 453cd, 454ab, 456cd, 475a) te 48 stupaca s 37 redaka (f. 400abcd, 401abcd, 402abcd, 403abcd, 404abcd, 405abcd, 406abcd, 407abcd, 408ab, 415c, 417c, 423b, 461a, 465d, 467c, 494cd, 495abcd, 496ab). Iznimku čine ostali dijelovi brevijara i dvolist s čitanjima iz *Knjige Postanka (Geneza)*, gdje stupci f. 69a i f. 69b imaju 51 redak te *Zapis popa Martinca*, gdje stupac c na f. 267 ima 38, a stupac d 41 redak. Unatoč nastojanjima pisara da tekst oblikuju skladno, u *Drugome beramskom brevijaru* uočena je povremena neujednačenost u korištenju prostora na stranicama na kojima je tekst bio ispisivan.²⁰ U njegovu dvostupčano organiziranome sanktoralu, koji uglavnom sadrži 33 retka po stupcu, odstupanja u straničnome postavu vidljiva su u ukupno 168 stupaca, koji redom imaju 11 redaka (f. 173c), 18 (f. 176b), 21 (f. 38b), 25 (f. 45b), 28 (f. 45d), 29 (f. 45a), 30 (f. 45c, 51cd, 52ab, 59b, 60cd, 61abcd, 62abcd, 63abcd, 64abcd, 65ab, 117cd), 31 (f. 38a, 40cd, 41ab, 44cd, 48a, 52cd, 53abcd, 54ab, 56abcd, 57abcd, 58abcd, 59acd, 60ab, 65cd, 66ab, 77cd, 174abcd, 175abcd), 32 (f. 29ab, 42cd, 43abcd, 44ab, 49cd, 50cd, 51ab, 54cd, 55ab, 81cd, 82ab, 87c, 101cd, 102ab, 107cd, 113cd, 114abcd, 115abcd, 116abcd, 117ab, 121cd, 122ab, 127cd, 129cd, 130ab, 137cd, 139cd, 144cd, 145ab, 163a), 34 (f. 39abcd, 40ab, 74b, 88a, 94d, 95a, 159cd, 160bcd, 165ab, 172c, 176a) te 35 (f. 160a, 172d). Dok Žagar smatra da je »broj redaka po stupcu u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* razmjerno ujednačen«²¹, utvrđeno je da je broj redaka po stupcu u tekstu sanktorala *Drugoga novljanskog brevijara* još ujednačeniji: približno svaki četvrti stupac (168 od ukupno 702 stupca) u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* nije sačinjen od 33 ustaljena retka, dok tek svaki sedmi stupac (63 od ukupno 472 stupca) u *Drugome novljanskom brevijaru* ne sadrži 36 ustaljenih redaka. Tekst u oba stupca na stranicama *Mavrova brevijara*, u odnosu na *Drugi novljanski brevijar* i *Drugi beramski brevijar*, uredno je i bez iznimaka organiziran u 30 redaka.

Srednjovjekovni kodeksi koji su pisani u dva stupca često imaju međustupčani razmak. Obično je širina toga razmaka dvostruko manja od širine vanjske margine.²² Odnos širine međustupčanoga razmaka i širine vanjske margine kod *Drugoga novljanskog brevijara* i *Drugoga beramskog brevijara* nalazi se upravo u omjeru 1 : 2. Pokazatelj je to pomno odabrane mjere u skladu s pisarskom praksom u srednjem vijeku. Iako su uočena manja odstupanja u širini međustupčanoga razmaka, osobito u *Drugome beramskom brevijaru*,

¹⁹ Već se u egipatskim Knjigama mrtvih, prvim sustavno ilustriranim knjigama, tekst ispisivao u usporednim stupcima (kolumnama) koji su bili odvajani tankim linijama. Ilustracije su umetane ispod i iznad teksta ili između kolumni. Milan PELC, *Pismo – knjiga – slika. Uvod u povijest informacijske kulture*, Zagreb, 2002., str. 32.

²⁰ Usp. M. ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 20–21; LJ. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 79.

²¹ Usp. M. ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 20–21.

²² M. ŽAGAR, *Uvod u glagoljsku paleografiju*, str. 219.

to je vjerojatno posljedica pisareva neujednačena »gospodarenja prostorom«. ²³ Širina međustupčanoga razmaka u *Mavrovu brevijaru* u odnosu na širinu njegove vanjske margine nalazi se u omjeru 1 : 3. Takav razmjer vjerojatno je posljedica nastojanja pisara da povećanjem dimenzija vanjske margine onemogućiti korisnika da prstom kojim drži kodeks prekrije tekst koji čita.

Dijelovi teksta *Drugoga novljanskog brevijara* koji nisu organizirani u dva stupca uključuju kalendar nepomičnih blagdana (f. 268r–273v), gdje su podatci za svaki od 12 mjeseci u kalendarskoj godini ispisani na zasebnim stranicama u šest stupaca, zatim tablicu pomičnih blagdana (f. 274r) grupiranu u 14 stupaca, pashalnu tablicu velikoga kruga (*circulus magnus*, f. 274v) s 532 uskrсна datuma u razdoblju od 988. do 1519. godine prikazanih u 19 stupaca i 28 redaka te dekoriranu kružnu komputsku tablicu (tzv. »krug zlatnih brojeva«, lat. *computus*, f. 275r) ²⁴ koja je služila za izračun uskršnih datuma, s podacima raspoređenim u trima koncentričnim krugovima, od kojih su oba vanjska podijeljena na 19 jednakih polja. ²⁵ Iznimka u organizaciji teksta na stranicama *Mavrova brevijara* također uključuje njegov kalendarski dio, raspoređen na dvama mjestima u kodeksu. Na zasebnoj stranici na kraju sanktorala (f. 315v) nalazi se dvostupčana pashalna tablica (dok ista u *Drugome novljanskom brevijaru* ima 19 stupaca), nazvana »Tisućnicom«, koju je oko 1475. godine dopisao vlasnik i korisnik brevijara, pop Mavar, a ne pisar đakon Blaž Baromić. Tablica sadrži uskršne datume tijekom 50 godina (samo dio velikoga kruga: od 1475. do 1525. godine), za razliku od pashalne tablice velikoga kruga kakva se nalazi u *Drugome novljanskom brevijaru*. ²⁶

Nešto ranije (1470. – 1471. godine), drugi dio kalendara dopisao je pop Jure iz Baške na samome kraju kodeksa (f. 410r–417r): najprije kalendar nepomičnih blagdana (f. 410r–415v), organiziravši ga u četiri stupca po stranici (za razliku od popa Martinca, koji ga je organizirao u šest stupaca u *Drugome novljanskom brevijaru*), potom tablicu pomičnih blagdana (f. 416r) organiziranu u deset stupaca (dok su isti podatci raspoređeni u *Drugome novljanskom brevijaru* u 14 stupaca) te dvije kružne komputske tablice (f. 416v, 417r), od koji je prva slična onoj u *Drugome novljanskom brevijaru*, s 19 jednakih polja u dvama vanjskim krugovima, te druga s jednim vanjskim krugom podijeljenim na 28 jednakih polja. ²⁷ Odstupanje od ustaljene dvostupčane organizacije teksta u *Mavrovu brevijaru* uočljivo je u njegovu temporalu, u kojemu je Blaž Baromić, da bi uštedio prostor na stranici, tekst litanija razdjelio u četiri stupca (f. 65cd). U sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* ne nalazi se kalendarski dio niti kakav drugi dio teksta koji nije organiziran dvostupčano.

²³ Usp. M. ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 20.

²⁴ M. PANTELIĆ, »Pashalne tabelle«, str. 276; *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR), str. 26.

²⁵ Marijana BORIĆ, »Komputski rukopisi Istre i Kvarnera«, str. 46–47.

²⁶ M. PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra«, str. 102–104.

²⁷ Više o sadržaju drugoga dijela kalendara u *Mavrovu brevijaru* vidi u: M. PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra«, str. 107–109.

3. Margine

Margine, odnosno praznine²⁸ koje obrubljuju tekstno polje sa sve četiri strane, imale su u kodeksima praktičnu i estetsku funkciju. Primarno su pomagale čitateljevu oku da se fokusira na tekst pa su time poboljšavale čitljivost. Istodobno su sprječavale da čitatelj, držeći knjigu, svojim prstima zakloni dio teksta, što je bilo osobito važno kod manjih formata. Osim toga, služile su pisarima koji su margine koristili za razne bilješke ili marginalije.²⁹ Količina neispisana prostora ovisila je o funkciji kodeksa. Kod svečanije opremljenih kodeksa, kakve su bile liturgijske knjige velikog formata namijenjene zajedničkome čitanju iz daljine, margine su prostranije zbog potrebe »da se uokviri ispisano polje te da se s njime uspostavi oku ugodan sklad«³⁰. Osobito ukrašene margine pridonosile su raskošnu izgledu kodeksa te su upućivale na bogatstvo naručitelja koji nije štedio na skupocjenoj pergamentnoj podlozi. Dok je u tako bogato opremljenim kodeksima tekst zauzimaao samo trećinu prostora, u knjigama praktične namjene pokrivaao je najmanje dvije trećine stranice.³¹ Uslijed štednje prostora, tekst u glagoljičnim kodeksima, u odnosu na latiničke, zauzima nešto više mjesta na stranici, zbog čega su marginalni prostori manji, a time i stranica »teža«.³²

U skladu s »tajnim kanonom straničnoga postava« veličina svih margina na stranici nije bila jednaka, već je progresivno rasla redom od unutarnje, preko gornje i vanjske pa sve do donje margine, u omjeru 2 : 3 : 4 : 6.³³ U odnosu na unutarnju marginu, vanjska i donja ostavljane su veće zbog upisivanja marginalija, a gornja zbog obrezivanja pri uvezivanju ili preuvezivanju.³⁴ Na stranicama *Drugoga novljanskog brevijara* unutarnja margina širinom odgovara gornjoj, dok u odnosu na njih vanjska i donja progresivno rastu i to u omjeru 1 : 1 : 2 : 3. U usporedbi s *Drugim novljanskim brevijarom* vanjska i donja margina *Drugoga beramskog brevijara*, a osobito *Mavrova brevijara* osjetno su šire. U sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* margine se nalaze u omjeru 1 : 2 : 3 : 4, što ostavlja ujednačen dojam pri pogledu na njegovo dvostraničje. Odnos margina u *Mavrovu brevijaru* u omjeru je 1 : 1 : 3 : 7 te je uočljiv puno progresivniji rast vanjske i donje margine u odnosu na *Drugi beramski brevijar*, a osobito na *Drugi novljanski brevijar*. Potvrda je to praktičnosti širih margina koje omogućuju da se u kodeksima manjih formata spriječi čitateljevo zaklanjanje teksta palcem ruke. S obzirom na to da su arci prije uvezivanja u kodeks a nakon ispisivanja teksta različito obrezivani, uočljive su manje razlike u širini margina kroz cijeli *Drugi novljanski brevijar* i *Drugi beramski brevijar*.³⁵

²⁸ Margine su definirane još i kao »rubne bjeline«. Franjo MESAROŠ, *Tipografsko oblikovanje*, Zagreb, 1981., str. 124.

²⁹ M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 242.

³⁰ M. ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, str. 252.

³¹ M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 241–242; M. ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, str. 254.

³² Anđelko BADURINA, »Iluminirani latinički i glagoljički rukopisi«, *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Srednji vijek i renesansa (XIII–XVI stoljeće)*, sv. 2 (ur. Eduard HERCIGONJA), Zagreb, 2002., str. 673.

³³ J. TSCHICHOLD, *Ausgewählte Aufsätze*, str. 54; J. TSCHICHOLD, *The form of the book*, str. 44.

³⁴ F. MESAROŠ, *Tipografsko oblikovanje*, str. 126.

³⁵ Usp. M. ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 20.

Na marginama stranica sanktorala *Drugoga novljanskog brevijara* puno je primjera naknadnih bilježenja teksta koji je glavni pisar, pop Martinac, propustio tijekom prepisivanja. Dopisivan je uz sam stupac u neposrednoj blizini teksta koji je zabilježeni sadržaj trebao dopuniti. Kraće sadržaje bilježio je na unutarnjoj (f. 432d/21: *l(e)ti [odeniê otmetae se] grad'skago*), gornjoj (f. 441a/3: *n(e)b(e)s(ê)hb · [r(e)če g(ospodb) simunu p(e)tru] · K t(e)rcê*) te vanjskoj margini (f. 438c/25: *ûže [v latin'sku] pristavi*), dok je opsežnija dopisivanja provodio samo na donjoj (f. 439c/26: *B(e)rš(b) · [Ače mi se priklûči i umrêti s toboû ne otvrgu se t(e)be]*) bilježeći propušteni tekst ponekad i u ukupnoj širini tekstnoga polja.³⁶ Ispred navedenih kraćih izostavljenih dijelova teksta, dopisanih na unutarnjoj, gornjoj i vanjskoj margini, bilježio je pop Martinac znak nalik »rašljicama«, a ispred duljih dopisanih dijelova na donjoj margini znak križa. Oba znaka bilježio je i na mjestima na kojima su se izostavljeni dijelovi zapravo trebali nalaziti u liturgijskome tekstu. Pisari *Drugoga beramskog brevijara* također su dopisivali kraće propuštene tekstove na gornjoj (f. 103d/1: *sl(a)vna [roistva] čtemb*) i vanjskoj (f. 82b/23: *s(ve)tiû [m(u)č(e)n(ik)u] tvoeû*), a dulje na donjoj margini (f. 46a/28: *a(lelu)ê · [an(b)j(e) li · g(ospod)ni bl(agoslovi)te] g(ospod)a v'v(ê)ki · a(lelu)ê] · an(tifon)b*).³⁷ Blaž Baromić u *Mavrovu brevijaru* rjeđe dopisuje kraće propuštene tekstove na unutarnjoj (f. 185a/14: *êže [an(b)j(e)lu] v'zvêćaçu*) i vanjskoj (f. 125b/7: *požru [žrvtvu] hv(a)li*) margini, a duže na donjoj (f. 220a/27: *A(lelu)ê · [pilipe ki vid(i)t(b)] me · vid(i)t(b) o(tb)ca · A(lelu)ê*), što je pokazatelj pisareve pedantnosti u prepisivanju. Učestalije marginalije odnose se poglavito na dijelove rubrika koje je Baromić, da bi oslobodio mjesta za inicijale u sljedećemu retku, evidentirao u njegovu produžetku, izvan ucrtanoga tekstnog stupca (f. 54b/18: *čt(eni)e*; f. 151b/11: *g(ospode)m(b)*). Osim što je na marginama *Drugoga novljanskog brevijara* evidentiran propušteni liturgijski tekst, mlađe ruke bilježile su na marginama njegova kalendara kurzivnom glagoljicom i matične podatke (datume smrti svećenika i župljana, f. 272v i 273r) te datume različitih događaja vezanih uz povijest pavlinskoga samostana Blažene Djevice Marije na Ospu kod Novoga za koji je brevijar bio prepisan (posvećenje samostanske crkve na Ospu i njezinih oltara, f. 269r i 273r, te posvećenje crkve sv. Ivana na istom brdu, f. 273r).³⁸ Na donjoj je margini i pop Vukelić 1861. godine latinicom gdjegod pribilježio podatak o svojem naknadnom numeriranju brevijara (f. 107r, 440r).³⁹

³⁶ U navedenim primjerima svih triju brevijara sadržaj marginalija ubačen je u uglatim zagradama u tekstove koje je trebao u zabilježenim stupcima dopuniti.

³⁷ Transliteraciju preostalih marginalija koje su poluustavnom (prijelaznom) i kurzivnom glagoljicom dopisivale mlađe ruke u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* vidi u: Ivan BOTICA, »Naknadni zapisi u drugom dijelu *Drugoga beramskog brevijara*«, *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća. Transliteracija*, 2. dio, sv. 2 (ur. Milan MIHALJEVIĆ), Zagreb, 2021., str. 9–10.

³⁸ Transliterirane sadržaje navedenih kurzivnih marginalnih zapisa vidi u: *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR), str. 31–34; Z. VITKOVIĆ, »Glagoljički zapisi u Drugom novljanskom brevijaru (1495.)«, str. 499–500.

³⁹ Z. VITKOVIĆ, »Kodikološki opis *Drugoga novljanskoga brevijara* (1495.)«, str. 176.

4. Iluminacija teksta

Svi liturgijski kodeksi bili su iluminirani, a raskošnost iluminacija ovisila je o važnosti same knjige, o vještini iluminatora te o financijskoj mogućnosti naručitelja.⁴⁰ Iluminacija obuhvaća cjelokupno likovno oblikovanje kodeksa: od samoga postava teksta i njegova odnosa prema veličini stranice, preko sitnih ukrasa i inicijala do figuralnih prikaza.⁴¹ Ukupna likovna oprema *Drugoga novljanskog brevijara* obuhvaća dekoriranu komputsku tablicu u kalendaru (s pleterom ucrtanim u vanjskome dijelu kruga i ukrašenim križem u njezinu međuprostoru, f. 275r), nekoliko ukrašenih kustoda, bordure te inicijale i minijature. I u *Mavrovu brevijaru*, na zadnjoj stranici kalendarskoga dijela (f. 417r), nalazi se dekorirana komputska tablica te uz nju dva ukrasna elementa: jedna ruka s volanima na porubu rukava i prstima u znaku Svetoga Trojstva te druga koja drži ukrašeni svitak s kodikološkim podatcima o sastavljaču (pop Jure), mjestu (Vrbnik) i godini pisanja (1470.) toga dijela brevijara.⁴²

U skladu sa zapadnoeuropskom pisarskom praksom za označavanje poretka gotovih sveščića, koje je knjigoveža trebao spojiti u knjižni blok, i pisari *Drugoga novljanskog brevijara*, *Drugoga beramskog brevijara* te *Mavrova brevijara* koristili su tzv. kustode, odnosno riječi kojima je započinjao idući sveščić, a koje su upisivali na donjoj margini ispod stupca *d* te ih ponekad i ukrašavali.⁴³ Pop Martinac (ruka A), koji je najvećim dijelom prepisao i iluminirao sanktoral *Drugoga novljanskog brevijara*, kustode uopće nije ukrašavao, dok su ostali pisari (ruka B, C, D i E)⁴⁴ u ostatku kodeksa kustode dekorirali samo na nekoliko mjesta uokvirujući ih ukrasima (f. 10v, 110v, 295v, 391v).⁴⁵ Vidljivo je i u *Mavrovu brevijaru* da ni Blaž Baromić nije pridavao posebnu važnost ukrašavanju kustoda pa je samo gdje god riječi, ili samo njihove dijelove, optočio točkicama (f. 227v,

⁴⁰ Najbogatije su bili iluminirani evanđelistari i misali dok su profane knjige, uglavnom kartulari, imale tek po koji inicijal (Anđelko BADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1995., str. 184). Na ukrasima kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičnih liturgijskih kodeksa, uz crnu, žutu, zelenu i plavu, najzastupljenija je bila crvena boja. Glavne sirovine crvenih tinti bile su anorganski pigmenti cinober (živin sulfid) i minij (olovni oksid) (Vera HRŠAK, »Analiza tinte u službi paleografije«, *Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, br. 3, Zagreb, 1960., str. 438–439). Zbog toga glagoljaši za latinski izraz *illuminare* ili *miniare* koriste svoj *scinobrat*. Suvremeno hrvatski rečeno »iluminirani rukopisi«, kao i na latinskome *libri miniat* ili *libri illuminati*, glagoljaški bi se zvali »libri scinobrati«, a iluminatorska djelatnost »cinobranje« (Anđelko BADURINA, »Iluminacija knjiga u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću«, *Slovo: časopis Staroslavenskega instituta u Zagrebu*, br. 34, Zagreb, 1984., str. 220).

⁴¹ Anđelko BADURINA, »Povijest proučavanja iluminiranih rukopisa u Hrvatskoj«, *Zbornik I. kongresa povjesničara umjetnosti, Zagreb, 15. – 17. 11. 2001.* (ur. Milan PELC), Zagreb, 2004., str. 221.

⁴² O sadržaju zapisa u kalendarskome dijelu na kraju *Mavrova brevijara* vidi u: M. PANTELIĆ, »Glagoljski brevijar popa Mavra«, str. 107–108; Z. VITKOVIĆ, »Kodikološki opis Drugoga novljanskoga brevijara (1495.)«, str. 177–178.

⁴³ Usp. M. TOMIĆ, *Hrvatskoglagoljski brevijari*, str. 170–171, 194–195.

⁴⁴ Od pet pisara (ruke A, B, C, D i E), koje su analizom paleografskih i iluminatorskih elemenata u tekstu *Drugoga novljanskog brevijara* prepoznale Marija Pantelić i Anica Nazor, većinu teksta sanktorala prepisala je ruka B, samo tri stupca (f. 395bcd) ruka C, a svega nešto više od dva folija (f. 382a–395b) prepisala je ruka E. Jedino ruka D nije ni prepisivala ni iluminirala sanktoral ovoga brevijara. Usp. *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR), str. 35).

⁴⁵ Crteže ukrasnih okvira kustoda vidi u: *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR), str. 18.

289v).⁴⁶ Pisari sanktorala *Drugoga beramskog brevijara* kustode su više ili manje vješto ukrašavali. Poneke su riječi uokvirivali dekorativnim lišćem (f. 65v), točkicama (f. 155v, 165v) i spiralama (f. 127v). Inicijali u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara*, za razliku od prakse vidljive u *Drugome novljanskom brevijaru* (f. 10v) i *Mavrovu brevijaru* (f. 20v, 365v), nisu prenošeni u kustode u ukrašenu obliku (f. 107v).

Jedna od dekoracija u bogato iluminiranim latinskim kodeksima bile su i bordure (dekorativni okviri), a kao samostalni dekorativni element ukrašen cvjetnim uzorkom, uokvirujući kompletno tekstno polje, prepoznate su samo u jednome hrvatskoglagoljičkome liturgijskom kodeksu: *Drugome vrbničkom misalu*.⁴⁷ U sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara* (f. 384d/16–34, 385b/19–31, 395b/12–32, 403b/1–35, 437b/1–30, 480c/2–26, 489d/1–16) i *Drugoga beramskog brevijara* (f. 61a/1–20, 97c/1–26, 97d/5–33, 130b/20–32) prevladavaju bordure sa stiliziranim biljnim detaljima (vitičaste tvorbe sa završecima u obliku listova, bisera, pupova i rascvalih cvjetnih čaški), koje su kao nesamostalni ukrasni elementi priljubljeni uz inicijale i figuralne prikaze izvirući iz njih i protežući se katkad duž cijeloga međustupčanoga razmaka ili vanjske margine. Takvih je u *Mavrovu brevijaru* malo (f. 39d/1–16, 44a/3–30), ali zato u njegovu tekstu prevladavaju bordure koje nisu direktno naslonjene na inicijale i figuralne prikaze te stoje kao samostalni ukrasni elementi (f. 23c/1–27, 27a/28–33, 27a/13–21, 31d/2–12, 31d/13–22) tik uz inicijal. Iste se u *Drugome beramskom brevijaru* tek gdje god pojavljuju (f. 70d/1–33, 109b/1–5, 109b/22–29),⁴⁸ dok u *Drugome novljanskom brevijaru* uopće nisu prisutne. Samo u temporalu *Mavrova brevijara* uočljiva su dva dekorativna elementa nalik borduri sa zadatkom razdjeljivanja a ne uokvirivanja dijelova teksta. Prva predstavlja dekorativni postupak kojim je pisar Blaž Baromić tekst litanija, da bi uštedio prostor na f. 65v razdjelio (dio stupca *c* (21–30) i cijeli stupac *d*) na ukupno četiri umjesto na dva stupca. Na svakome kraju izvan tekstnoga polja pregradnu borduru crvene boje završio je dekoriranim znakom križa. Drugom bordurom, pleternoga motiva i u zelenoj boji, odvojio je pisar *Mavrova brevijara* uputni tekst koji je dopisao do kraja stupca *a* te potom i u stupcu *b*, crnom tintom i brzopisnom glagoljicom prijelaznoga tipa, u produžetku uputnoga teksta koji je u prethodnome retku uobičajeno zapisan crvenom tintom i ustavnom glagoljicom (f. 179r). Bordurom slično izrađena pleternoga motiva, ali crvene boje, pop Martinac odvojio je prethodni uputni tekst u stupcu *a* od svojega opširnoga povijesnog tzv. *Zapisa popa Martinca*, koji je također crvenom tintom ispisao čak kroz ukupno četiri stupca (f. 267a–d).

4.1. Inicijali i minijature u sanktoralu Drugoga novljanskog brevijara

Inicijali (lat. *initium*) početna su slova u tekstu kodeksa ili knjige, a vizualno su naglašena svojom veličinom, dekoracijom te ponekad i pismom kojim su pisana ili tiskana.⁴⁹ Analizirajući inicijale u *Drugome novljanskom brevijaru*, M. Pantelić i A. Nazor zaključuju da

⁴⁶ Više o kustodama u *Mavrovu brevijaru* vidi u: Z. VITKOVIĆ, »Kodikološki opis Drugoga novljanskoga brevijara (1495.)«, str. 173.

⁴⁷ I. FERENČAK, »Iluminacije *Drugoga vrbničkoga brevijara*«, str. 34.

⁴⁸ Usp. Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 102–103.

⁴⁹ *Isto*, str. 103.

se kaligrafska vještina popa Martinca, njegova glavna pisara i iluminatora, nije očitovala »samo oblikovanjem slova, kombinacijom ligatura i nadrednih kraćenja već i umjetničkom izvedbom inicijala«. Opisuju kako je motive pletera, puzavica i palmeta pisar oblikovao u glagoljičnim inicijalima pomoću »prstenova, čvorova i raskošnih biljnih prepleta i linearnih izdanaka«, koristeći se pritom žutom, crvenom, plavom i zelenom bojom, a pomagao je u ukrašavanju inicijalnih slova i drugim pisarima, osobito ruci E i D (u preostalim dijelovima brevijara). Ruka C, na svega tri stupca u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara* (f. 395bcd), inicijale je ukrašavala prilično nevješto i manje inventivno od ruku A i B. Kod njezinih inicijala uočljivo je ukrašavanje bujnim crvenim linearnim ukrasima uz duljinu i širinu stupaca.⁵⁰ *Mavrov brevijar*, priređen za osobnu upotrebu, nije bogato likovno opremljen kao svečani *Drugi novljanski brevijar* i *Drugi beramski brevijar*, koji su bili korišteni u zajedničkoj molitvi u koru. Njegovi inicijali jednostavna su, ali likovno vrlo vješto izrađena crvena i zelena slova na koja se nadovezuju ukrašeno lišće, pupoljci, uzlovi, vitice i dugačke niti duž međustupčanoga razmaka, unutarne margine kod *recto* ili vanjske kod *verso* stranice.

S obzirom na njihovu veličinu, korpus inicijala u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara* sačinjava ukupno 1031 iluminirano slovo: 363 jednoređna, zatim 622 mala (obuhvaćaju od dva do pet redaka; 481 dvoređni inicijal te 67 troređnih, 50 četvoređnih i 24 peteroređnih inicijala), 40 srednjih (obuhvaćaju od šest do deset redaka teksta; 15 šesteroređnih, devet sedmeroređnih, devet osmeroređnih, jedna deveteroređna i šest deseteroređnih inicijala) te šest velikih slovnih iluminacija (obuhvaćaju više od deset redaka teksta; jedan jedanaesteroređni, tri dvanaesteroređna, jedan četrnaesteroređni i jedan petnaesteroređni).⁵¹ Inicijali u sanktoralu *Mavrova brevijara* javljaju se, međutim, u nešto većemu broju. Između 1088 slovnih iluminacija nalaze se: 454 jednoređna inicijala, 630 malih (516 dvoređnih, 97 troređnih, 16 četvoređnih i jedan peteroređni), svega četiri srednja inicijala (četiri šesteroređna) te nijedan veliki. Iako su se pisari i u sanktoralu *Mavrova brevijara* u svrhu označavanja početaka novih cjelina u tekstu, ponajprije čitanja (*čtenie*), kapitula (*kapitulb*), evanđelja (*evanjelie*) i molitava (*oraciē*), koristili poglavito inicijalima koji su se protezali najčešće duž dva te potom i kroz samo jedan redak teksta, izostali su oni veličine više od šest redaka, dok najveći u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara* zauzima čak i do 15 redaka teksta. Nedostatak velikih inicijala u *Mavrova brevijaru* uvjetovan je vjerojatno njegovim malim formatom, što je odgovarao njegovoj privatnoj namjeni, a ne zajedničkom korištenju tijekom svečane molitve u koru. Ipak, bez obzira što je *Mavrov brevijar* kraćih lekcija, u odnosu na *Drugi novljanski brevijar*, koji karakteriziraju dulje lekcije, sadrži veći broj dekoriranih inicijala (1088 : 1031). Takva razlika posljedica je ili stupnja dekoriranosti samoga kodeksa iz kojega se tekst prepisivao ili pak slobode u iluminiranju samoga prepisivača.

⁵⁰ Opise inicijala zajedno s crtežima pojedinih primjera vidi u: *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIC, A. NAZOR), str. 14–15, 17–18.

⁵¹ U ovoj analizi ukupnome broju inicijala u tekstu sanktorala *Drugoga novljanskog brevijara*, kao i sanktorala *Mavrova brevijara*, nije pridodano mnoštvo jednoređnih inicijalnih slova kojima su započinjani pojedini rečenični nizovi unutar čitanja (*čtenie*), stihova psalama (*beršb*), responzorija (*rěšponb*) i antifona (*antifonb*), a koji se od osnovnoga teksta razlikuju samo po boji (potpuno crvena slova ili crna slova s crvenim ispunama).

Uzme li se u obzir podjela na tri osnovne umjetničke kategorije inicijala (*litterae historiatae*, *litterae florissae* i *litterae feriales*),⁵² u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara* prevladavaju manji (2–5 redaka) i rednoredni inicijali najčešće tipa *litterae feriales*, a potom i *litterae florissae*. U cijelome *Drugome novljanskom brevijaru* samo je jedan primjer inicijala tipa *litterae historiatae*, najvećega inicijala u čitavu brevijaru, bogato ukrašena duž cijeloga stupca (f. 309a/1–36). Djelo je to popa Martinca u psaltiru, na početku 109. psalma (*Reče Gospod*)⁶ *G(ospode)vē*, a predstavlja bogato izvedeno glagoljičko slovo *R* s prikazom Boga Oca u njegovu donjem dijelu.⁵³ Takav tip inicijala nije uočen u sanktoralu *Mavrova brevijara*, ali ni u *Drugome beramskom brevijaru*, u kojem je zato prepoznato nekoliko primjera tzv. figuralnih inicijala ili minijatura inicijala (podvrsta inicijala *litterae historiatae*), čije je tijelo u cijelosti ili djelomično sačinjeno od ljudskih ili životinjskih likova (f. 23a/26–28, 65b/22–26). U njemu se nalazi određen broj inicijala u kojima su vidljivi samo obrisi lica uklopljeni u okvir očice ili petlje ukrašena slova (f. 23c/22–24, 23d/21–23).⁵⁴ Sličan prikaz ljudskoga lika, točnije malena lica, najvjerojatnije sv. Nikole, ucrtala je u svojoj particiji sanktorala *Drugoga novljanskog brevijara* ruka *C* i to unutar završnoga ukrasa na izdanku koji izvire iz inicijala *N*, prostirući se duž međustupčana razmaka (f. 384d). Ostao je nedovršen i jedan portret na donjoj margini f. 95r.⁵⁵

Iza svakoga od 1031 inicijalnog slova u *Drugome novljanskom brevijaru* slijedila su slova tipa *litterae arabescatae*, čija je funkcija bila dodatno iluminiranje inicijala iza kojih su slijedili.⁵⁶ U *Drugome beramskom brevijaru* bilježena su samo iza pojedinih primjera inicijala,⁵⁷ dok je u *Mavrovu brevijaru* vizualno uočljivija njihova učestalija (f. 189a/10, 189a/17, 189a/21, 202a/24, 202b/15), ali opet ne sustavna primjena kakva je prepoznata samo u *Drugome novljanskom brevijaru*. Vidljiva je povremena upotreba još i *litterae filigranatae*, također u ulozi dodatnoga ukrašavanja prethodećih inicijala, kako u *Drugome novljanskom brevijaru* (*V (o)no vr(ê)me*, f. 401c/16, 404b/19), tako i u *Drugome beramskom brevijaru* (*V (o)no vr(ê)me r(e)če*, f. 18a/3; *V (o)no vr(ê)me*, f. 21d/19) te

⁵² *Litterae feriales* najjednostavniji su dekorirani inicijali korišteni u tekstovima manjih službi običnih liturgijskih dana, tek nešto veći od samoga teksta (2–5 redaka). *Litterae florissae* ili *litterae dominicales* veći su inicijali slično izvedeni kao *litterae historiatae*, osim što u slovima nema figuralnih prikaza već su građeni od fitomorfni i geometrijskih motiva i prepleta u raznim bojama. Najčešće su to »nedjeljna« slova, slova većih ali ponekad i manje važnih blagdana. Budući da nije uvijek jasna granica između inicijala *feriales* i *dominicales*, Badurina ih najčešće naziva njihovim pobližim opisom: »pleterni višebojni inicijal«, »višebojni stilizirano-biljni inicijal«, »stilizirani biljno-pleterni inicijal«, »veliki višebojni inicijal s geometrijskim, zomorfničnim i fitomorfničnim ornamentom« i slično. *Litterae historiatae* najraskošniji su višebojni, biljnom ornamentikom ukrašeni inicijali unutar kojih se nalazi figuralni prikaz. Za razliku od minijatura, nije riječ o slici kao samostalnoj jedinici, već o prikazu unutar slova (Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 112–127).

⁵³ Izvedbe inicijala u *Drugome novljanskom brevijaru* vidi u njegovu fototipskome crno-bijelom izdanju: *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIC, A. NAZOR). Slikovne priloge u bojama odabranih inicijala njegova sanktorala vidi u: Z. VITKOVIĆ, *Kulturološko-tekstne značajke Drugoga novljanskog brevijara*, str. 188–200.

⁵⁴ Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 114.

⁵⁵ Usp. *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIC, A. NAZOR), str. 15.

⁵⁶ *Litterae arabescatae* sitna su obojena slova, a *litterae filigranatae* grupa, odnosno dva ili više obojenih slova koja slijede iza inicijala. Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 122–124.

⁵⁷ Usp. Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 123–126.

Mavrovu brevijaru (*V* (*o*)*no vr(ême)*, f. 182a/3; *V* (*o*)*no vr(ême) r(eêe) i(susъ) u(čenikomъ) s(voimъ)*, f. 219b/9).

Inicijalna slova, koja su se od preostalog glagoljičkog teksta razlikovala i pismom kojima su pisana uočena su i u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara*. Riječ je o ukupno četiri latinička inicijala: dva slova *P* (f. 401b/37, 433a/12-21) pisana rukom A te slova *S* (f. 388a/30-32) i *O* (f. 388b/14) pisana rukom B. U *Mavrovu brevijaru* prepoznata je učestalija upotreba latiničnih inicijala (*A* – f. 47d/29–30; *D* – f. 73c/12, 93d/18), a osobito slova *O* (f. 40b/21–22, 44a/13–15, 45c/1–2, 47b/5–6, 87a/4–5, 88b/29–30), *P* (f. 11b/3–4, 11d/20–23, 17a/21–22, 37c/12, 46d/15–18) i *N* (f. 6a/9–10, 73c/20–21, 90c/17–18). Žagar navodi da i u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* upotreba latiničnih inicijala (*B* – f. 16c/19–21; *O* – f. 63d/12–14; *P* – f. 3d/27–30, 28b/1–3; *S* – f. 77b/4–7, 90b/27–28) u odnosu na glagoljičke inačice nije rijetka.⁵⁸

Na više mjesta u sanktoralu *Drugoga novljanskog brevijara*, inicijalna slova *V*, *E* te *I* doživjela su deformaciju zbog čega ih je moguće uspješno identificirati tek pomoću dodatnog smislenog povezivanja s tekstom koji mu slijedi (*V* – f. 444b/14–17; *E* – f. 462b/17–20; *I* – f. 448d/19–20).⁵⁹ Baromićevi uredni i decentni inicijali također su doživjeli slične deformacije (*V* – f. 89d/22–25), kao i oni koje su ucrtavali pisari, odnosno iluminatori sanktorala *Drugoga beramskog brevijara* (*V* – f. 43d/18–22, 52c/11–14; *E* – f. 53a/28–29; *I* – f. 45a/24–28, 53b/30–31), u izvedbama sličnim onima u *Drugome novljanskom brevijaru*.

U kasnosrednjovjekovnim hrvatskoglagoljičnim liturgijskim kodeksima malo je figuralnih iluminacija i vežu se uglavnom uz velike blagdane. Nema prikaza životinja ni »realističkoga i maštovitoga bilja« kakvi se nalaze u latiničnim rukopisima toga vremena.⁶⁰ U cijelome *Drugome novljanskom brevijaru* samo su dvije i to nedovršene minijature. Jedna prikazuje uskrsloga Krista sa zastavom koji iskoračuje iz kamenoga sarkofaga, s obojenim biljnim ornamentom i nedovršenim okvirom (temporal, f. 121a). Druga se nalazi na samome početku psaltira i uobičajeno prikazuje kralja Davida s lirom u rukama (f. 276a). Za ostale predviđene minijature rezervirana su mjesta u tekstu, ali do realizacije figuralnih prikaza nije došlo. Tako su prazna ostala mjesta za blagdane Svetog Trojstva (f. 160c) i Tijelova (f. 162b) te uz biblijske tekstove Joba (f. 204c), Tobije (f. 219d) i Judite (f. 226b). Figuralni prikazi izostali su i na četiri mjesta i u psaltiru (f. 282a, 290b, 299b, 304b).⁶¹ Praznine za minijature u sanktoralu ostavljene su uz oficije marijanskih blagdana: Blagovijesti (f. 412b), Uznesenja (f. 467d) te Rođenja BDM (f. 478d). Važnost štovanja Bogorodice u duhovnosti pavlinskih redovnika, kao naručitelja *Drugoga novljanskog brevijara*, očigledno je utjecala na zahtjeve upućene njegovim pisarima i iluminatorima kada je u pitanju likovno opremanje. Od figuralnih prikaza uočljivo je u kalendaru i 12 prikaza Mjeseca nalik ljudskim glavama koji se nalaze u lijevome gornjem uglu iznad svake od 12

⁵⁸ M. ŽAGAR, »Paleografski opis *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 54–55.

⁵⁹ Da bi majuskulna slova na početku većih tekstnih cjelina bila izdvojena iz okoline, provođeno je dodatno ukrašavanje njihova unutrašnjeg polja i međuprostora. To je pojedine glagoljične inicijale dovodilo do neprepoznatljivosti, osobito u mlađim hrvatskoglagoljičnim rukopisima 14. i 15. stoljeća. Istodobno će latinični inicijali biti lakše prepoznatljivi jer nisu doživjeli znatnije promjene osnovne slovne forme. M. ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, str. 399.

⁶⁰ A. BADURINA, »Iluminacija knjiga u Hrvatskoj«, str. 220.

⁶¹ *II. Novljanski brevijar* (ur. M. PANTELIĆ, A. NAZOR), str. 15.

četverostupčanih tablica s podacima za pojedinačne kalendarske mjesece (f. 268r–273v). Samo je jedan figuralni prikaz životinje (f. 21b), u particiji koju je pisala ruka C, i to zečica koji ustima drži sam završetak lisnatoga ukrasa koji izvire iz inicijala *V*.

Uz mnoštvo inicijala različitih veličina, Ljiljana Mokrović u *Drugome beramskom brevijaru* uočila je 16 minijatura i jednu minijaturu – crtež sv. Petra s ključem uz službu na blagdan sv. Lucije (vanjska margina uz stupac f. 5c/2–10), vjerojatno naknadno tintom docrtan na marginama. Plošno izvedeni te neproporcionalno oblikovani odrasli svetački likovi (12 svetaca i 4 svetece), neuokvireni su i zauzimaju i do 10 redaka teksta. Prikazani su u gotovo dječjemu mjerilu (otprilike 1 : 4 za dječje umjesto 1 : 10 za odrasle likove u odnosu glave prema tijelu) pa Mokrović smatra da je rustičnost i naivnost njihovih oblika vjerojatno rezultat transformacije nekih umjetnički dorađenijih uzora.⁶² Milan Mihaljević opisuje ih kao »vrlo rustične, ali i vrlo simpatične figurice svetaca«⁶³. Mokrović posebno izdvaja još i jednu minijaturu inicijal, odnosno minijaturu u inicijalnome slovu *E* sa sitnim prikazom glave sv. Stjepana unutar »razgranatoga inicijala« s tijelom u marginalnome prostoru (f. 96c/18–20).⁶⁴ Također, uz lijevu stranu jedne kustode (f. 6v) proteže se ukrašen zmijoliki ukras, a ispod riječi nalazi se mala dekorirana ruka (lat. *manicula*), koja je u latinskim rukopisima dopisivana uz tekst koji je trebalo posebno označiti i naglasiti.⁶⁵ U *Mavrovu brevijaru* nema figuralnih prikaza u liturgijskome dijelu teksta: ostavljeno je samo jedno mjesto (f. 107a/14–20) za minijaturu koja naknadno nije realizirana. Ipak, Baromić je u području unutarnje margine, uz borduru (f. 179a) kojom je razdijelio dva uputna teksta, zelenom bojom ucrtao prikaz vola ili bika.

Zaključak

Drugi novljanski brevijar (1495.), većega folio formata, *Drugi beramski brevijar* (15. st.), manjega folio formata, te *Mavrov brevijar* (1460.), manjega oktav formata, nezaobilazni su primjerci »zlatnoga doba hrvatskoga glagoljaštva« kada je u pitanju vizualna organizacija teksta u kasnosrednjovjekovnim hrvatskoglagoljičnim liturgijskim kodeksima. Praksa organizacije prostora na stranicama tih triju brevijara, dvaju velikoga i jednoga malog formata, gotovo u potpunosti odgovara zapadnoeuropskim srednjovjekovnim uzusima. Razlike u realizaciji elemenata straničnoga postava (liniranje, tekstno polje, stupci, redci, međustupčani razmak, margine, iluminacije) posljedica su njihovih različitih formata, koji su uvjetovani njihovim različitim namjenama, ali i razlikama u vještinama pisara koji su tekst prepisivali, iluminatora koji su ga potom ukrašavali, kao i knjigoveža koji su ih na kraju uvezivali. Liniranjem tako lijevi i desni stupci teksta samo u *Mavrovu brevijaru* nisu vidljivo spojeni kroz međustupčani razmak. Tragovi punktuiranja vidljivi su u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara*, dok su u ostala dva brevijara odstranjeni obrezivanjem

⁶² Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 86–102, 132.

⁶³ Milan MIHALJEVIĆ, »Bilješke o jeziku *Drugoga beramskoga brevijara*«, *Tabula*, br. 9, Zagreb, 2011., str. 12.

⁶⁴ Lj. MOKROVIĆ, »Iluminacija *Drugoga beramskog brevijara*«, str. 102.

⁶⁵ U prvome pak svesku (temporalu) *Drugoga beramskog brevijara* gdje god je riječ u kustodi bila raspisana uz prikaz jedne (f. 10v) ili dviju riba (f. 59v), koje su poput tzv. *manicula* bile u funkciji upućivanja na zabilježenu riječ.

listova. Samo u *Drugome novljanskom brevijaru* širina tekstnoga polja, ali bez međustupčanoga razmaka, odgovara polovici visine stranice, zbog čega su oba stupca neznatno proširena. Takvo odstupanje od zapadnoeuropske srednjovjekovne pisarske prakse vjerojatno je posljedica nastojanja njegovih pisara da što više iskoriste prostor za pisanje na skupocjenoj podlozi. Tekst je u *Drugome novljanskom brevijaru* organiziran većinom u 36 redaka, a u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* poglavito u 33. U oba brevijara broj redaka u stupcima gdje god je u odstupanju (češće u *Drugome beramskom brevijaru*), dok je u *Mavrovu brevijaru* tekst uredno ispisan isključivo u 30 redaka po stupcu. Od ustaljene dvostupčane organizacije teksta samo se na stranicama *Drugoga novljanskog brevijara* i *Mavrova brevijara* postav teksta razlikuje u njihovu kalendarskome dijelu, čega u sanktoralu *Drugoga beramskog brevijara* nema. Vanjska i donja margina u odnosu na unutarnju i gornju u *Mavrovu brevijaru* u progresivnijem su rastu nego što su to u oba brevijara većega formata, čime je onemogućeno korisniku kodeksa tako maloga formata prekrivanje teksta palcem pri čitanju. Kraća dopisivanja propuštenih dijelova liturgijskoga teksta u svim trima brevijarima uočena su na unutarnjim, gornjim i vanjskim marginama, dok su veći propušteni dijelovi teksta bilježeni samo na donjim, najvećim marginama. U kalendaru *Drugoga novljanskog brevijara* mlađe su ruke dopisivale i matične podatke te datume povijesnih događaja vezanih uz pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Ospu kod Novoga za koji je kodeks pisan. Likovni repertoar u svim trima brevijarima obuhvaća više ili manje ukrašene kustode, bordure kao samostalne (*Mavrov brevijar*) i nesamostalne (*Drugi novljanski brevijar* i *Drugi beramski brevijar*) likovne elemente, komputske tablice (*Drugi novljanski brevijar* i *Mavrov brevijar*) te inicijale i minijature. U *Mavrovu brevijaru*, brevijaru kraćih čitanja, nalazi se više ukrašenih inicijalnih slova nego u *Drugome novljanskom brevijaru*, duljih čitanja (1088 : 1031). Posljedica je to ili stupnja ukrašenosti kodeksa iz kojega se tekst prepisivao ili slobode u iluminiranju samoga prepisivača. Uzevši u obzir veličinu inicijala, u *Drugome novljanskom brevijaru* nalazi se zato daleko veći broj inicijala koji obuhvaćaju četiri do 15 redaka teksta u stupcu (120) nego u *Mavrovu brevijaru* (21). U oba brevijara najbrojniji su ipak manji (2-5 redaka) i jednoredni inicijali i to tipa *litterae feriales* i *litterae florissae*. Jedino u *Drugome novljanskom brevijaru* nalazi se inicijal tipa *litterae historiatae*, samo jedan i ujedno najveći u cijelome kodeksu, dok je tek nekoliko primjeraka figuralnih inicijala, kao podvrste *litterae historiatae*, prepoznato i u *Drugome beramskom brevijaru*. Kao dodatno dekoriranje iza svakoga inicijalnog slova u *Drugome novljanskom brevijaru* slijedilo je slovo tipa *litterae arabescatae*, dok je u ostala dva brevijara uočena njihova samo povremena upotreba. U svim trima brevijarima uočeno je za dodatno iluminiranje inicijala upotrebe i slova tipa *litterae filigranatae*, kao i primjena latiničnih umjesto glagoljičnih inicijala, osobito u *Mavrovu brevijaru*. Od figuralnih prikaza u *Drugome novljanskom brevijaru* nalaze se samo dvije nedovršene minijature. Još nekoliko praznih mjesta ostavljenih u službama na marijanske blagdane na kojima nije došlo do likovne realizacije pokazatelj su utjecaja pavlinske duhovnosti na iluminiranje toga kodeksa kada je u pitanju štovanje Bogorodice. Dok su u *Mavrovu brevijaru* potpuno izostali figuralni prikazi, sanktoral *Drugoga beramskog brevijara* krase 16 minijatura i jedna minijatura crtež odabranih svetica i svetaca. U kasnosrednjovjekovnim hrvatskoglagoljičnim brevijarima, za razliku od latiničkih istoga vremena, rijetko se nalaze životinjski prikazi pa je u *Drugome novljanskom brevijaru* uo-

čen samo prikaz sitnoga zečiča u ukrasu inicijala, u *Mavrovu brevijaru* prikaz vola ili bika uz jednu borduru, a u *Drugome beramskom brevijaru* samo zmijoliki ukras uz kustodu.

SUMMARY

MARGINAL LAYOUT IN THE SECOND NOVLJA BREVIARY: VISUAL ORGANIZATION OF TEXT IN LATE MEDIEVAL CROATIAN GLAGOLITIC LITURGICAL CODEXES

To investigate the relationship between the visual elements of text organization on the pages of late medieval Croatian Glagolitic liturgical codices of different sizes, the results of the analysis of page layout in three different codices were compared. Specifically, we analyzed the Second Breviary of Novi Vinodol (1495), which has a large folio format and is intended for communal prayer, the Sanctoral of the Second Breviary of Beram (15th century), which has a smaller folio format and is also intended for communal prayer, and the Breviary of Mavro (1460), which has a smaller octavo format and is intended for personal use. The analysis included the layout, the text field, the columns, the lines, the spacing between the columns, the margins, and the illuminations. It was confirmed that the practice of dividing the space on the pages of these three breviaries corresponds almost entirely to Western European medieval usage. The differences in the implementation of the elements of the page layout are due to their different formats caused by their different uses and purposes, as well as the different skills of the scribes who copied the text, the illuminators who then decorated it, and the bookbinders who finally bound it.

KEY WORDS: *Second Breviary of Beram, Second Breviary of Novi Vinodol, Croatian Glagolitic liturgical codices, Breviary of Mavro, page layout, visual organization of the text*

